

ग्रामीण नाट्यसंस्कृती : गोंधळ, तमाशा, दशावतार

प्रा. डॉ. अरूण पाटील

मराठी विभाग प्रमुख

महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय, मालेगाव कॅम्प, जि. नाशिक

प्रास्ताविक :

भारतवर्षाचा आत्मा कुठे असेल तर तो भारतभर पसरलेल्या ग्रामीण भागात असे म्हटले जाते. म. गांधींनी एक मूलमंत्र दिला होता, 'खेड्याकडे चला' या दोन शब्दांमधला अर्थ अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि जीवनाला दिशा देण्यासाठी गरजेचा होता. एकेकाळी येथील खेडी स्वयंपूर्ण होती. वस्तुविनिमयाच्या कालखंडाला समाज सरावलेला असतांनाच हळूवारपणे आधुनिकीकरणाला प्रारंभ झाला. शहराचे आकर्षण वाढू लागले. औद्योगिकीकरणातून नोकऱ्या निर्माण झाल्या. वस्तुविनिमय मागे पडले आणि लोकांच्या हाती पैसे खेळू लागले. माणसाचे राहणीमान सुधारले पण जीवनाचे सौख्य हरवले.

महाराष्ट्राला सह्याद्री-सातपुड्यांच्या डोंगररांगांचे संरक्षण प्राप्त झाले आहे. येथील माणूस उन-वारा-पावसाशी झुंज देऊन ताठ मानेने जीवन जगतो. तो सात्विक आहे. लोकसमूहाशी नाते खिळून ठेवणारा आहे. याला कारण महाराष्ट्राची वैभवशाली संस्कृती होय. माणूस कशाच्या आधारे जगतो तर संस्कृतीच्या. माझ्या माणसांवर, भूभागावर, संस्कृतीवर, भाषेवर माझे कमालीचे प्रेम आहे, हे तो सांगतो. महाराष्ट्राच्या संस्कृतीवर मराठी माणसाचे भरणपोषण झाले आहे. या संस्कृतीत सर्वसमावेशकता आहे. सणवार आहे, लोकसाहित्य-लोककला आहे. भाषा आहे. नाती आहेत. जीवन जगण्याची मूल्ये आहेत. कला-साहित्य आहे. संस्कृतीचे दर्शन म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून हेच सारे आहे.

महाराष्ट्राच्या लोककलांचा आवाका प्रचंड मोठा आहे. गोंधळ, वासुदेव, भारुड, वाघ्यामुरळी, तमाशा, शाहिरी, लावणी, कीर्तन, भारुड यासारख्या लोककलांनी मराठी मनाला गेली काहीशे वर्षे रिझवले. लोकमानस या लोककलांच्या माध्यमातून आपल्या जीवनावर्ती आयामांना अधिकाधिक सकस करण्यात यशस्वी ठरले. लोककलांमध्ये नृत्य होते, नाट्य होते, वादन होते आणि या साऱ्यातला चौकटबद्ध करणारी एक संहिता होती, म्हणजे लेखनही होते. महाराष्ट्राला विविध कलागुणांचा समुच्चय लोककलांद्वारे बघायला आणि अनुभवायास मिळाला. मराठी लोककलांच्या या साऱ्या व्यापकत्वाचे सादरीकरण करण्याची संधी देणाऱ्या संज्ञेला 'लोकसंगभूमी' म्हटले गेले.

मराठी लोकरंगभूमीला लोककलांच्या विविध आविष्कारांनी जसे समृद्ध केले. मोठे उपकार केलेले दिसतात. मराठी नाटकांचा उदय हा मराठी महाराष्ट्राच्या झालेला दिसतो. भारूडात अभिनय आहे, तमाशात अभिनय आहे, गोंधळाला ना 'विधीनाट्य' असे म्हणण्यात आले आहे. कोकणातल्या दशावतारात नाट्यरूपा दिसून येते. शाहिरीला वाचिक अभिनयाची जोड दिलेली असते. म्हणजे अनेक मराठी लोककला या नाट्यसंस्कृतीशी सरळसरळ जोडलेल्या आहेत.

मुळात अधिकाधिक मराठी माणूस ग्रामीण भागात राहणारा आहे. तो कष्टकरी आहे. शेतीशी त्याचे नाते घट्ट जुळलेले आहे. खरे तर तो जन्मापासून कृषी संस्कृतीशी जोडला गेलेला आहे. मनोरंजन होण्यासाठी लोककलांचा आधार संतांपासून कलावंतांपर्यंत अनेकांनी घेतला. त्यामुळे या साऱ्या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण नाट्यसंस्कृती सशक्तपणे कार्यरत झाली आणि लोककलांना नाटकांशी घट्ट नाते जोडता आले, असे आपल्याला म्हणता येईल. यासंदर्भात डॉ. प्रल्हाद लुलेकर असे म्हणतात की, "कृषी आणि ग्राम या संस्थाच ग्रामीण संस्कृती निर्माण करतात. आणि त्याचे प्रगटन करणाऱ्या जत्रादी संस्था लोक प्रकटन संस्था म्हणून कार्यरत असतात. मंदिर, पार, भजन, तमाशा, गोंधळ, गाणी आदिमधून समाजमन तयार करण्याचे कार्य चालतेच. वर्षानुवर्षे चालणाऱ्या या संचिताने ग्रामीण जीवनातील मूल्यव्यवस्था टिकवून ठेवली आहे."

या ग्रामीण लोकरंगभूमीला तेथील जनांच्या आधारे विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले दिसते. एकंदरित ग्रामीण लोकरंगभूमीचा थेट स्पर्श ग्रामीण जनजीवनाला झालेला आहे, ही गोष्ट या ठिकाणी विशेषत्वाने अधोरेखित करावी लागेल. यावर भाष्य करतांना डॉ. प्रभाकर मांडे म्हणतात,

"महाराष्ट्रात लोकजीवनामधील प्रचलित असलेल्या कलाविधींच्या स्वरूपात किंवा त्यांच्याशी संलग्न अवस्थेत नाट्यात्म आविष्कारांचे दर्शन घडते. जन्म, उपनयन, विवाह, या प्रमुख विधीतच नाही तर शांती करणे, मर्तिक आदी विधीत देखील नाट्यत्व ओतप्रोत भरलेले असल्याचे दिसते."

या सर्व पार्श्वभूमीवर ग्रामीण नाट्यसंस्कृतीचा विचार करतांना काही लोककलांचा या ठिकाणी आपल्याला परिचय करून घ्यावयाचा आहे.

गोंधळ-एक विधीनाट्य :

मराठी माणसासाठी गोंधळ ही केवळ लोककला नसून त्याच्यासाठी एक महत्त्वाचा आचारविधी आहे. गोंधळ म्हणजे अंबेची व खंडेरायाची पूजा असते. ही पूजा करतांना काही आचारविधी रुढ झाले. देवीचा छबीना काढणे, मार्ग मळणे,

गाडी भरणे, देवीची प्रतिष्ठापना करणे, फुलवरा बांधणे, दिवटी पाजळणे हे ह्या उपासनेतील तांत्रिक विधी आहेत. हे पार पाडल्यावर मुख्य गोंधळाला प्रारंभ होतो. गोंधळ घालणे म्हणजे नेमके काय ते पुढीलप्रमाणे सांगता येईल. ज्या घरी गोंधळ घालायचा असतो त्या घरापुढील अंगणात वा घरात गोंधळी लोक गोंधळाच्या ताटीचे किंवा उसाच्या काड्याचे एक तिकाटणे उभे करतात. त्याचवेळी एका ताम्हणात किंवा ताटात देवाचा टाक मांडण्यात येतो. त्यासोबत नारळ व पानसुपारी ठेवलेले दोन तांबेही ठेवण्यात येतात आणि मग दिवटी पेटविण्यात येऊन मुख्य गोंधळी ती पेटती दिवटी घेऊन नाचू लागत. त्याचबरोबर गोंधळ घालणे सुरु होते. त्यात प्रथम नमन होऊन देवीची आळवणी होते आणि आळवणीत साऱ्या देवदेवतांना गोंधळाला येण्याचे आमंत्रण दिले जाते. ह्या आमंत्रणाबरोबरच गोंधळी आपल्या बाणीला "उदे बोल वाचे" अशी ताकीद देतो आणि मग हळूहळू चढत्या कमानीत गोंधळ रंगत जातो. पहाटेपर्यंत चालणाऱ्या ह्या गोंधळात वेगवेगळ्या सुरावटीची गाणी ऐकावयास मिळतात. गोंधळाच्या सुरुवातीस देवांना गोंधळास येण्याचे आमंत्रण दिले जाते. या आमंत्रण गीतांपैकी एक गीत पुढीलप्रमाणे.....

तुळजापूरची आई गोंधळाला ये
तुझा गोंधळ मांडीला आता गोंधळाला ये
सप्तश्रृंगी ग भवानी माते अंबे गोंधळाला ये
जोगेश्वरी ग आई गोंधळाला ये
माहुर गडाचे रेणुका माते तू ग गोंधळाला ये
गणपती रे बाप्पा तू रे गोंधळाला यावे
पंढरीच्या विठ्ठला आता गोंधळाला यावे
आळंदीच्या ज्ञानोबा महाराजा गोंधळाला यावे
देहुच्या रे तुकोबा बाबा गोंधळाला यावे
आता राहिलं सायलं बाबा गोंधळाला यावे
आता चुकलं माकलं देवा तुम्ही गोंधळाला यावे

गोंधळाचा प्रारंभ अशा प्रकारच्या आमंत्रणाने झाल्यानंतर कथाभागाचा प्रारंभ करण्यात येतो. ६/७ साथ करणारे लोक असतात. गोंधळात संबळ, तुणतुणे, झांज ह्या वाद्यांचा वापर करण्यात येतो. ही वाद्य साधी असली तरी कार्यक्रमात एक वेगळीच नशा चढते. गोंधळाला देवीचे जागरणही म्हणता येईल. गोंधळात प्रमुख व्यक्ती जी असते तिला सरदार वा नायक म्हटले जाते. तो नायक मग त्या दिवशीची जी कथा असेल तिचा कथाभाग सांगू लागतो. कथापात्रांची निर्मिती जागच्या जागी तत्काळ आलटून पालटून करण्यात येते व त्याद्वारे कार्यक्रमात रंग

भरण्यात येतो. गोंधळाच्या कार्यक्रमात वेगवेगळ्या कथा सांगण्यात येतात. पोतही नाचविला जातो.

याविषयी विवेचन करतांना डॉ. विनोद गोरेवाडकर म्हणतात,

“सगळ्याच कुलदैवतांचे नमन गोंधळी मोठ्या भक्तीभावाने करित असल्याने सर्वसामान्य समाजामध्ये गोंधळ्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. आपल्या कुलदैवतांना आपल्यावर प्रसन्न व्हावे यासाठी गोंधळ घातला जातो. माझ्यापण लक्षातच मुंजी व कौटुंबिक सुखसमारंभ अशा कार्यक्रमाच्या आधी या वेळी घेतल्या जाणाऱ्या कार्यक्रम केला जातो. पूर्ण रात्रभर चालणारा गोंधळ सकाळी सूर्योदयाबरोबर संपतो. गोंधळाचा कार्यक्रम करतांना गोंधळी लोक शक्यतोवा प्रगांवात येऊन वस्त्रे घालतात. त्यांच्या गळ्यात कवड्यांच्या माळा, डोक्यावर कडक पगडी असून हातामध्ये तुणतुणे, संबळ वाद्य साथीसाठी असतात. सूर्योदयाने आगती करतो जाते. गोंधळाच्या एकूण कार्यक्रमाची अशी सांगड घातली गेली आहे. काळाच्या बदलत आलेला गोंधळ आजच्या स्वरूपात उभा आहे.

महाराष्ट्राच्या मराठवाडा या भागात गोंधळी समाज प्रामुख्याने आढळतो. गोंधळी दोन प्रकारचे दिसतात. कदंब आणि रेणुकाई हे ते दोन प्रकार. पैकी कदंब हे आख्यानाचे गोंधळी तर रेणुकाई हे गोंधळी अंबेचे स्तवणगीत गाणारे मानले जातात. पोताचे गोंधळी हाती अंबेचा जळता पोत घेऊन अंबेच्या नावाचा जयघोष करित दारोदार फिरतात व अंबेचा गोंधळ घालतात.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात गोंधळ मोठ्या प्रमाणात केला जात होता अशी वर्णने पुस्तकातून आढळतात. आणि काही ठिकाणी प्रत्यक्ष शिवरायांनीही देवीचा पोत नाचविल्याचे दाखले इतिहासकारांनी दिलेले आहेत.

काही गोंधळ संतानीही लिहिलेले आहेत. गोंधळामधून गोंधळी केवळ देवीचेच नमन करित नाही, तर त्यासोबत उपदेशात्मक समाजप्रबोधनाचेही का करित असतो.”

तमाशा-एक रांगडी लोककला :

तमाशाचा प्रारंभ रांगबाजीने होतो. त्यानंतर गण-गवळण, लावणी मग संवाद नाट्य सुरू होते. कुठलीशी कथा. त्यात भरदार कथानक. बरेच हशे, टाळ्या. संवादी नाट्यामध्ये मधूनमधून लावणीचा शिडकावा. ढोलकी, पायपेटी, झां कडे या साऱ्यांचा मोहून टाकणारा परिणामकारक प्रभाव साऱ्या श्रोत्यांवर हो आणि मग नाट्य, नृत्य, संवाद, विनोद, लावणी या साऱ्यांच्या सुंदरतेचा अत्यंत कळम येतो आणि हा दोन-अडीच तास सतत चाललेला रागतदार कार्यक्रम संप हा प्रगतो तमाशा. श्रोत्यांना, पेशकांना रिझवणारा असा तमाशा, उच्चभ्रू समा

ज्याला नाके मुरडतो असा ग्रामीण जीवनाशी सुसंवाद साधत सामान्य जनमानसाला आपल्याकडे खेचून घेणारा असा तमाशा.

यासंदर्भात डॉ. विनोद गोरवाडकर म्हणतात,
“साधारणतः तमाशा ही लोककला ग्रामीण भागातच जास्त होते. ती तेथेच रुजली, वाढली आणि फोफावली. महाराष्ट्रातील जमीन खडकाळ, कठीण प्रकारात मोडणारी आहे आणि जसे भौगोलिक वातावरण तशी माणसांची प्रवृत्ती आणि स्वभाव बनत जातो. या डोंगर दऱ्यात राहणाऱ्या मंडळीच्या कणखर मनोव्यवस्थेला साजेसे असेच तमाशाचे एकूण स्वरूप आहे. तमाशा ही रांगडा ह्या संज्ञेत मोडणारी एक लोककला आहे. त्यामुळेच तमाशा आणि ग्रामीण समाज यांचे प्रगाढ मनोमिलन झालेले दिसते.”

तमाशाची व्युत्पत्ती आद्य काळात झाली असावी असे दिसते. मोगलांच्या काळात तर तमाशा होताच परंतु त्या आधीही तमाशा असावा असे मानण्यास काही जागा अलीकडे उपलब्ध झाल्या आहेत. मोगल राजवटीत तमाशाला 'खेळ तमाशा' असे म्हटले जात असे. खेळ आणि तमाशा असे संयुक्त नांव धारण केलेली ही तत्कालीन लोककला मराठेशाहीतही परंपरेने राखली गेली. मराठेशाहीच्या सुबत्तेच्या, शांततेच्या काळात त्या वेळेच्या लोकांच्या करमणुकीसाठी करमणुकीचे जे प्रकार वापरले गेले त्यात तमाशाही प्रामुख्याने होता. तमाशाची भरभराटही त्याच कालावधीत झाली. तमाशाच्या कळस झाला तो यानंतरच्या काळात. त्यावेळेसच आज प्रचलीत असलेले तमाशा हे नाव धारण केले गेले. तमाशाला "गम्मत" असेही म्हटले जात असे.

तमाशाच्या संदर्भात डॉ. विनोद गोरवाडकर म्हणतात,

“तमाशा ही लोककला लोकांमधूनच आलेली आहे. लोककलेचा हा प्रकार नेमका कसा आहे हे बघणे गरजेचे ठरेल. यापूर्वी म्हटल्याप्रमाणे तमाशा सादर करतांना प्रथम गण सादर केला जातो. हा गण म्हणजे गणपतीचे स्तवन असते. ह्या गणपती स्तवनानंतर गवळण म्हटली जाते. ह्या गवळणीत कृष्णाची आळवणी केली जाते. त्यासोबतच नृत्यही केले जाते. गवळणीपाठोपाठ बतावणी होते. बतावणीमध्ये संवादी स्वरूपाचे नाट्य असते. यात भाऊ-भाऊ, सासू-जावई, सासू-सुना अशा प्रकारच्या कौटुंबिक नाट्यातील प्रसंग लावणीच्या आधारे वा संवादाने साकार केले जातात. काही वेळेस दोन्ही प्रकारातही सादर केले जातात. हा झाला तमाशाचा पूर्वार्ध आणि उत्तरार्धात वग, लावणीपासून सुरुवात होते. लावणीत कथानिश्चिती, पात्र परिचय वगैरेचा समावेश असतो आणि मग त्या कथेवर आधारित उत्स्फूर्त संवादननिर्मिती होते. तमाशामध्ये अनेक पात्र असतात आणि जशी गरज असेल

त्याप्रमाणे पात्रे कमीजास्त होऊ शकतात. नायक, नायिका, खलनायिका, ढोलकी वाजविणारा, पेटी वाजविणारा, १-२ नाचणाऱ्या मुली, मावशी, १-२ झीलकरी आणि सोंगाड्या अशी साधारण पात्रे असतात. लावणीच्या शेवटी 'जीरं जीरं जीरं', 'सावळ्या रामा... राघुदाजी' अशा प्रकारचे पूर्णार्थी शब्द उच्चारले जातात. अशा शब्दांना झील म्हणतात आणि हा झील ओढणाऱ्यांना झीलकरी म्हणतात. ह्या साऱ्या पात्रात सगळ्यात जोरदार पात्र असते ते म्हणजे सोंगाड्याचे आणि हे पात्र जोरदार असावेच लागते. हा सोंगाड्या हजरजबाबी, औचित्यपूर्ण अशी उत्तरे देत असतो. त्यामुळे सोंगाड्या बेंगरूळ असला तर तमाशाच निरस वाटावयास लागतो. सोंगाड्याच्या संवादाने तत्काळ विनोदनिर्मिती होत असते, त्यामुळे सोंगाड्याला विनोदाचा बादशाहही म्हटले जाते. ११५

तमाशातला गण कडाकेबाज, खटकेबाज असा असावा लागतो. कारण खटकेबाज गणापासूनच तमाशा रंगत जातो. गणापाठोपाठ होणारी गवळणदेखील सुमधूर असावी लागते. गवळणीनंतर होणारी लावणीही या दोघांपाठोपाठ अशीच लावण्यावतीसारखी असली की, तमाशाची मजा अधिकच वाढते. या तिघांचा एक एक मुखडा खालील प्रमाणे-

गण-सगणभाऊ जेजूरीकर

रंगरूप ज्ञान कळा अगाध ही तुझी लीला
 सरळ सोंड वक्रतुंड हे गजानन सभेमध्ये यावे तुम्हीSS १धृ।
 पायी घुंघरू वाजताती सभेमध्ये नाचताती ।
 द्यावी मला ज्ञानमती कुलभुषणा ११।
 रिध्दी सिध्दी तुझे हाती पाव मला गणपती ।
 सगणभाऊ स्मरती चिती सभा रंगना १२।

गवळण

किती सांगू या कृष्ण मुरारीला
 अति छळतो की लाज नाही याला १धृ।
 करी हस्ती मस्ती धरी कंचुकीला बाई
 भलं भलं बोलतो आम्हाला
 यमुनेच्या काठी बाई यमुनेच्या काठी
 गवळणीची दाटी पाहून ग आला जगजेठी
 लागला पाठी रस्त्यात गाठी
 याच्या नादाने जीव माझा कष्टी झाला
 अति छळीतो की लाज नाही याला

लावणी

दुल्लडी गळा पंचलडी चोळींवर खडे चमके आयना
ही कोण सावकाराची मैना ।धृ।

नेसली पितांबरी जरी जरी ग जरतारी लाल साडी
चालतांना पदर झाडी

आला चैत्रमास उन्हाळा खाऊ चला आंबे वना
लाडे लाडे बोले मैना

आम्ही काशीचे ब्राह्मण, द्यावे मशी दान घडल पुण्य
तुम्हा पावेल श्री भगवान

अशा प्रकारची कवने तमाशात म्हटली जातात. तमाशातील काव्य हे आद्यकालीन शाहीरानी तमाशाला दिलेली देणगीच म्हणावी लागेल. या शाहीरानांच तमाशाचे जनक म्हटले तर ते वावगे ठरणार नाही. होनाजी बाळा, प्रभाकर, रामजोशी हे प्रारंभी आणि नंतरच्या काळात ज्यांनी तमाशाला थोडेसे वेगळे रूप आणि लोकप्रियता प्राप्त करून दिली.

पूर्वी तमाशात स्त्री पात्रांकरता पुरुषच कामे करीत असत. शाहीर वरदि परशरामाने पहिल्यांदा स्त्रीपात्रासाठी स्त्रीचाच वापर केलेला दिसतो. पेशवाईत तमाशात कोल्हाटीण स्त्रिया आल्या आणि तमाशाचे स्वरूप, रंग, ढंग, लावण्य सारेच बदलले. तमाशात पहिल्यांदा नाच गाण्यावर जास्त भर दिला जात असे, वगनाट्य तमाशात नंतर आले.

दशावतार-एक महत्त्वाचा नाट्याविष्कार :

दशावतार ही लोककला प्रामुख्याने कोकण आणि गोव्यात अधिक प्रमाणात प्रचलित आहे. महाराष्ट्रात दशावताराची परंपरा फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. दशावतारी नाट्य करणारे लोक प्रामुख्याने तेथील ग्रामदेवतांचे उपासक असणारे गुरव वा लिंगायत असतात. म्हणूनच त्यांना दशावतारी म्हटले जाते.

दशावतारात सूत्रधाराला फार महत्त्वाचे स्थान असते. प्रारंभी सूत्रधार आपल्या दोन-तीन साथीदारांसह मंगलाचरण गातो. त्यानंतर गणपतीचे स्तवन गातो. तो उत्तम गाणारा असतो आणि पुढे काय होणार याची आगावू सूचनाही देत असतो. पुणेरी वेशातला हा सूत्रधार प्रयोगात वेळोवेळी प्रगट होतो. गणपतीचे आगमन झाल्यावर सरस्वतीस्तवनानंतर सरस्वतीचे आगमन होते.

सूत्रधारासोबत विदुषकाचे पात्रही दशावतारी नाट्यात महत्त्वाचे असते. विनोदनिर्मिती आणि विडंबन हे त्याचे काम असते. दशावतरात मत्स्य, कच्छ, वराह, नरसिंह, रामकृष्ण आदी अवतार दाखविण्यात येतात.

दशावताराचा रंगमंच विधीपूर्वक उभारले जाते. सोंग सजविण्याचे ठिकाण आणि रंगमंच या अंतरात सजविलेले सोंग नृत्य करीत येते. काहीवेळेस युद्धनाट्य रस्त्यावरही खेळले जाते. देवाधिकांचे चेहेरे कागदी लगद्यापासून तसेच लाकडापासून बनविलेले असतात. मुखवट्यांच्या पेटान्यातून काढून या मुखवट्यांची पूजा केली जाते. सगळे मुखवटे अगदी वेगवेगळ्या रंगाचे असतात. त्यांचा भडकपणा स्पष्टपणे जाणवतो. दशावतारात संगीत आणि नृत्य या गोष्टींना विशेष महत्त्व असते. तसेच गीत व संवाद याचाही पुरेपूर अंतर्भाव त्यात असतो.

लोकसाहित्याचे अध्यापक डॉ. प्रभाकर मांडे म्हणतात,

“दशावतारी खेळात आहार्य, वाचिक, आणि आंगिक अभिनयावर सगळी मदार असते. सात्विक मुखवट्यांच्या वापरामुळे मुळीच नसतो असे म्हटले तरी चालेल. आहार्य अभिनयाचे स्वरूप रंगभूषा व वेशभूषा यांमधून स्पष्ट झाले आहे. वाचिक अभिनयासंबंधीही आताच संवाद व गीत यासंबंधी जे विवेचन करण्यात आले तेथे उहापोह झाला आहेच. दशावतारी खेळातील आंगिक अभिनय प्रेक्षणीय असतो. नृत्य, हातवारे या माध्यमातून आशयाची अभिव्यक्ती करण्याचा प्रयत्न होतो. दशावतारी खेळातील युद्धदृश्ये नृत्यात्मक असून आकर्षक असतात. कधीकधी तर ती इतकी आकर्षक होतात की डोळ्यांचे पारणे फिटते. दशावतारी पद्धतीत नृत्य भावदर्शन करणारे मात्र नसते. संवाद व गाणे, आहार्य अभिनय या आधारेच रंगमंचावर आशय व्यक्त करावयाचा असतो. त्यामुळेच दशावतारात सांगतो ऐका, श्रवण करा इ. शब्द वापरून सूत्रधाराला स्पष्टीकरण करावे लागते. दशावतारी खेळातील सोंगे व युद्धदृश्ये क्रियात्मक व शब्दात्मक असतात. त्यातून निरनिराळ्या कचेऱ्या होतात. कचेऱ्यांमध्ये एखादा प्रसंग उभा करण्याचा प्रयत्न होतो. दशावतारी खेळातील कचेऱ्यांना व कचेऱ्यातून खेळांना योग्य रूप देऊन भावे यांनी त्यांची नाटके सिद्ध केली आहेत. दशावतारी नाटकात केवळ काही प्रसंगांचे दर्शन असते.^६

एकंदरीत ग्रामीण भागातील नाट्यसंस्कृती अशा प्रकारे लोककलेच्या अंगाखांद्यावर खेळांना दिसते आणि या लोकरंग नाट्यसंस्कृतीमुळे ग्रामीण भागातला माणूस समृद्ध झालेला दिसतो.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. डॉ. प्रल्हाद लुलेकर- साठोत्तरी-साहित्यप्रवाह पृ. ११
२. लोकरंगभूमी- डॉ. प्रभाकर मांडे पृ. ११
३. दिंडी लोककलांची- डॉ. विनोद गोरवाडकर पृ. २१
४. दिंडी लोककलांची- डॉ. विनोद गोरवाडकर पृ. ६५
५. दिंडी लोककलांची- डॉ. विनोद गोरवाडकर पृ. ७७
६. लोकरंगभूमी- डॉ. प्रभाकर मांडे पृ. १०७/१०८